

І еаа І іеуіñуеє

УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1920 рр. В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

У статті розглядаються історіософські напрацювання історика Валентина Мороза, аналізуються історичні події першої третини ХХ ст. в авторській рецепції. Простежено україноцентричну концепцію історії України.

Ключові слова: монографія В. Мороза, українська національна революція, Центральна Рада.

Особистість Валентина Мороза – історика, громадського діяча, дисидента-шістдесятника, публіциста, журналіста, письменника – ось уже понад сорок років привертає до себе увагу своєю рідністю авторського бачення історичного минулого, неоднозначними оцінками сучасних процесів українського державотворення та оригінальним трактуванням українських перспектив у майбутньому. Будучи автором яскравих публіцистичних самвидавівських есеїв та цілої низки історичних праць, В. Мороз найчіткіше проявив свою історичну концепцію у книзі “Україна у двадцятому столітті” [1], яка займає особливе місце у його науковій спадщині. Це, фактично, його основна праця останнього двадцятиріччя, у якій не лише викладено погляди на історію Другої української національної революції 1917–1920 рр., а й найбільш повно та всебічно розкрито його історичну концепцію і методологію історичного дослідження. У її дванадцяти розділах, що хронологічно охоплюють період від другої половини ХІХ ст. до 1920 року, висвітлюються питання українського національного руху в усіх його проявах і формах, але найбільше уваги автор приділяє показу боротьби за українську державність. Як і всі інші роботи, ця книга є особливою, так би мовити, “морозівською”. Його історичну концепцію, використання джерел та їх інтерпретацію, аргументи та стиль викладу не сплутаєш з писаннями жодного іншого історика.

Аналізуючи з чим прийшла Україна до ХХ ст., В. Мороз наголошує на проблемі “затримки історичного ритму”, звертає увагу, що вона стосується як східно-, так і західноукраїнських земель. “Дев’ятнадцяте сторіччя ..., – пише він, було для України епохою втраченого ритму, – було єдиним часом в історії, коли Україна як духовно-політичний організм втратила власну лінію й користувалася копіями чужих рухів та концепцій” [1, с. 60]. Він критикує ідеологів українофільства М. Костомарова та П. Куліша за їхні теорії про українську мову “для домашнього вжитку”, проте особливо перепадає від нього М. Драгоманову. Наголошує, що писати про Драгоманова можна під різним кутком зору, але насамперед потрібно з’ясувати основоположні моменти його світогляду в контексті потреб українства того часу. В цьому плані “кардинальним моментом є той факт, що знищується усвідомлення першинності України у вартостевій системі. Україна вже не усвідомлюється як найвища кінцева мета, заради якої існують усі критерії та засоби” [1, с. 14-15].

Саме кризь призму українських інтересів й оцінює В. Мороз усі історичні процеси та дії тих чи інших історичних осіб. Такий підхід, така історіософія, зважаючи на суб’єктивний характер історичної науки, не просто мають право на існування, а є одним із методологічних прийомів дослідження історії України. Дивитися на історію України очима українця, а не через чужі окуляри абсолютно закономірно і виправдано, інакше ми ніколи не зрозуміємо, хто ми, де наше коріння, що ми маємо сьогодні і чого хочемо у майбутньому. На думку В. Мороза, Драгоманов дивився на світ через російські окуляри. Досі Україна мала власну лінію розвитку, а в ХІХ ст. вона вперше в історії втратила її. Українські ідеї та тенденції стали провінційним відзеркаленням російських ідей та тенденцій. “Драгоманів є власне, – пише він, – найвиразнішим символом цього копіювання московських ідей та концепцій” [1, с. 17].

Нову систему вартостей, за В. Морозом, запропонували В. Подолинський, Ю. Бачинський та М. Міхновський: “«Самостійна Україна» Миколи Міхновського (і діяльність цього середовища загалом) означала початок нового ритму й відновлення власної лінії” [1, с. 60]. А ця власна лінія – це “вік націоналізму”, яким розпочалося нове ХХ століття в Україні.

Висвітлюючи події Першої світової війни в Україні, автор аналізує ситуацію на східно- і західноукраїнських землях, зазначаючи, що ні Росія, ні Австрія не дотримувалися проукраїнської лінії (“Для українця це був вибір між чумою і холерою”), але, все ж, “позиція Австрії була, без сумніву, сприятливішою з точки зору українських інтересів порівняно з Росією”. Далі розглядаються питання, пов’язані з боротьбою Українських Січових Стрільців,

діяльністю Союзу Визволення України тощо. Варто звернути увагу на такий принциповий висновок В. Мороза: “ У переломні роки I Світової війни (1916-1917) виявилось: однонаціональні держави витримали тягар цього всеохопного випробовування. Англія, Франція, Німеччина тримались в принципі стабільно. Імперії ж – тріщали: Росія, Австрія, Туреччина явно слабшали і йшли до розвалу. У війну вступали нові держави ... Поступово у перегрітому котлі імперської системи накопичувалась пара; відчувалась недалекий вибух” [1, с. 96-97].

У розділі “Революція 1917 року в Україні. Формування українських структур” визначальною є теза про те, що “то був рік двох революцій. У Росії відбулася революція соціальна. Але для неросійських націй то була перш за все Весна народів – національно-визвольна революція”. У книзі аргументовано показано – коли, як і в яких формах в Україні активізувався національний рух, який засвідчив про поверхове зросійщення, оскільки в глибинах “залишилися живими й неушкодженими ресурси національного «Я». ... Виявилось, що український потенціал у глибинах далеко сильніший, ніж у програмах українських політичних груп” [1, с. 106]. Автор висвітлює процес стихійної українізації суспільного життя, показує заснування Української Центральної Ради, численні всеукраїнські з’їзди, маніфестації й стверджує, що так розпочався перший етап української революції – романтичний. Найважливішим завданням українства у цей період був демонтаж імперської системи. Зауваживши, що першими до ідеї самостійності “дозріли” дві категорії населення – військові та власники, – дослідник змушений констатувати, що “на жаль, партій із самостійницькою програмою було тільки дві (Українська партія самостійників-соціалістів й Українська хліборобсько-демократична партія. – О. П.). Більшість політичних груп усе ще тупцювала навколо гасла автономії” [1, с. 118].

Власне проблема автономістично-федералістичних ілюзій більшості тогочасних лідерів є однією з центральних в історії Української революції. Саме ці ілюзії призвели до того, що українці втратили наданий історією шанс збудувати національну державу, шанс, яким скористалися поляки, фіни, литовці, латиші, естонці тощо. У цьому контексті книга В. Мороза дає набагато чіткіші відповіді, ніж десятки інших, зокрема праця Валерія Солдатенка “Українська революція” [2]. В. Мороз дошукується причин, чому М. Грушевський та його однодумці висунули в бурхливі роки революції гасло “Україна не лише для Українців”, тобто гасло, яке наприкінці 80-х знову використовували лідери Руху. Нині, з відстані історичної ретроспективи, стає зрозуміло, що і в першому, і в другому випадках воно не виправдало себе, ба більше – зашкодило розбудові національної держави. В. Мороз має рацію, коли говорить, що це гасло можливо було добрим для стартового періоду Української революції, коли потрібно було нарощувати сили для боротьби з космополітичною імперською системою. Але що довше українські лідери повторювали формулу “Україна не лише для Українців”, то більше в очах пересічної нормальної людини вони втрачали авторитет, тобто, як пише дослідник, “усі ці обіцянки «не відділятися» од імперії чужих все одно не заспокоювали, а от своїх – відганяли. Пересічна українська людина, яка щойно пробуджувалася національно, не могла збагнути: для чого ж потрібний український рух, усі його клопоти та конфлікти з Росією, якщо Україна не збирається стати окремою державою?”

Відповідь історика чітка і конкретна: “Люди типу Грушевського і Винниченка ніколи не дали українській людині відповіді на це запитання – через те й програли... Постійні заяви Грушевського (та інших діячів) про те, що вони не є сепаратистами, чужих не заспокоїли..., а от своїх розчарували й розхолоджували” [1, с. 122-123].

Дослідник аналізує автономістично-федералістичні рішення Українського національного конгресу, виокремлює три етапи діяльності Центральної Ради, багато уваги приділяє аналізу численних всеукраїнських з’їздів: партійних, військових, селянських, робітничих тощо. При цьому головну увагу він зосереджує на проблемах самостійництва та автономізму в тогочасному українському національному русі. Гострій критиці у праці піддано позицію одного з лідерів революції – В. Винниченка, зокрема щодо питання непотрібності української армії. “Не своєї армії нам треба, – писав Винниченко, – а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організувати! Українського мілітаризму не було і не повинно бути!” В. Мороз з цього приводу справедливо зауважує: “Це писалось у дні й місяці, коли Україна гостро потребувала власної збройної сили” [1, с. 141].

Проблема “втрачених можливостей” особливо гостро поставлена автором у шостому розділі книги, який хронологічно висвітлює революційні події в Україні червня-жовтня 1917 року. В ньому зазначається, що ліберально-автономічна частина українських структур поводитися так, ніби романтичний, початковий, період революції був вічним. Хоча про стиль праці В. Мороза потрібна окрема розмова, у цьому разі варто навести одну цитату з книги історика, оскільки вона надзвичайно образно і яскраво характеризує цей стиль: “...молодий український організм повинен якомога швидше розпрощатися з рожевим гусячим пушком на своїй шкірі й наїжачитися твердою щетиною багнетів” [1, с. 160].

Акцентуючи на боротьбі Центральної Ради за автономний статус України, історик слушно зауважує, що “коли нація має досить сили, щоб проголосити (всупереч імперському центру) автономію, то чому тоді не проголосити самостійність – адже імперський центр все одно без-

силий і перешкодити цьому не може!” Але “ліберально-автономічне керівництво тодішньої України абсолютно не відчувало ритму часу й остерігалось зривати ті плоди з дерева ситуації, які були вже цілком дозрілими” [1, с. 162, 170].

Далі автор ретельно аналізує перші два Універсали Центральної Ради, наголошуючи на їх основній ідеї – автономізмі; при цьому звертає увагу на “маніякальну прив’язаність” до фрази: “Не одділяючись від усієї Росії”. Він вкотре вказує на фатальні й катастрофічні для України помилки Центральної Ради, які, зокрема, проявлялися у формулюваннях: “нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю”, “коли Тимчасове Правительство не може дати ладу у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи...” і т. д. Такі формулювання, на думку В. Мороза, понижували авторитет і довір’я до Центральної Ради, “по суті, це була навіть не аргументація, а вибачання й виправдовування. Діячі Центральної Ради все ще чули підсвідомо вину й гріх за те, що вони вводять автономію без дозволу Петрограда” [1, с. 174].

Водночас він пише: “як би критично не оцінювати текст Універсалу, реакція суспільства на нього була не просто позитивною, а чудовою, він викликав величезний ентузіазм серед широких кіл українського громадянства. На жаль, цим піднесенням не скористалися тогочасні українські лідери. “Ситуація неухильно пхала Центральну Раду (і пов’язані з нею структури), – підкреслює В. Мороз, – до влади. Але лідери типу Грушевського і Винниченка боялися стати владою. Вони ніяк не могли увійти в цю роль”. Їхня “логіка була не національною, а класовою. Замість того, щоб творити єдиний національний фронт, вони безупинно говорили про якусь позанаціональну, безадресну демократію і т. ін. А тим часом Росія більшовизувалась і «відрубались» від ... російської гангрени – це стало першочерговою проблемою дня” [1, с. 182, 203].

У наступному розділі книги В. Мороз робить спробу з’ясувати, чому цього не було зроблено. Він каже: “автономія і відчуття повної залежності від Петрограда увійшли так глибоко в мозок ... діячів Центральної Ради, що навіть коли ситуація дала їм в руки можливість діяти самостійно – вони не наважилися скористатися нею”. Варто зазначити, що дослідник, критикуючи ідеологічні установки та практичні дії провідників Центральної Ради, все ж намагається знайти пояснення їхніх дій. Це дуже важливо, оскільки така критична оцінка є значно об’єктивнішою, ніж звичайне “навішування ярликів”. У такому разі треба віддати належне авторові, який хоч і не симпатизує практичній політичній діяльності керівництва Центральної Ради, але пише, що не йдеться, звісно, про “знищення” Грушевського чи його колег, як історичних авторитетів. Усе, що вони робили, не було їхньою провинною, “це був логічний результат довголітнього сну української державницької думки; і тут люди типу Грушевського були радше жертвами ситуації, а не злочинцями” [1, с. 218].

Варто зауважити, що суттєво прояснити ситуацію з “жертвами і злочинцями” можна буде лише тоді, коли з’ясується проблема участі в тогочасному масонстві багатьох лідерів української революції... Тому має рацію В. Мороз, наголошуючи, що для соціалістичних вождів Центральної Ради “інтереси України й української державності були для них другорядними порівняно з інтересами пролетаріату й «соціалізму» ...Україна не була для них вершиною в градації вартостей” [1, с. 222]. І це тоді, коли поляки, литовці, латиші, естонці, фіни та інші народи не збиралися жертвувати самостійністю “за ради якогось теоретично-космополітичного соціалізму”.

Проаналізувавши два Універсали Центральної Ради й зазначивши, що саме Другий був найслабшим з усіх чотирьох, історик так само докладно досліджує Третій, зазначаючи, що в ньому, крім проголошення Української Народної Республіки, мають місце “вічні гріхи” Центральної Ради – автономізм і несамостійність. Справді, його окремі рядки звучать трагікомічно. Проголошуючи УНР, водночас, наче якусь заклінання, там само пишуть: “Не одділяючись од республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів” [1, с. 266]. Тому діагноз, який ставить В. Мороз лідерам Центральної Ради, хоча й невтішний, але точний і справедливий: “...діячі типу Винниченка бачили в УНР не зародок української державності, а скорше ... цеглину (може – головну?) в майбутній споруді «демократичної Росії»”.

Як відомо, лише Четвертий Універсал у січні 1918 р. проголосив самостійність УНР. До речі, чомусь ця дата – 22 січня 1918 р. – не особливо аналізується й відзначається в незалежній Україні, хоча саме вона, очевидно, є кульмінацією національної революції. Увесь восьмий розділ праці В. Мороза присвячений розгляду внутрішньої готовності (чи то радше неготовності) тодішнього керівництва Центральної Ради до проголошення самостійності, а також ролі зовнішніх чинників у цьому процесі. Автор докладно розглядає позиції українських соціалістів щодо незалежності України. Цитати з партійної періодики, наведені у книзі, вражають своєю абсурдністю. Вдумайтеся: “Україна проти своїх бажаннів і надій опинилася у стані самостійної ... держави”; “Через самостійність до федерації – є тепер гаслом партії”; “Піднявши гасло самостійності, українська демократія ні на крок не відступила від ідеї всесвітнього братерства, від думки про вільну спілку всіх країн світа”; “Проголошення Української Народної Республіки самостійною ... як єдиний шлях до справжньої федерації” [1, с. 300, 307].

Тому, безперечно, мав рацію Дмитро Дорошенко, який зауважував: “Трудно, здається, знайти в новій історії приклад, щоб провідники якого-небудь народу в такий спосіб оцінювали

акт проголошення державної самостійності своєї країни”. Щодо оцінки В. Мороза, то вона, як завжди, образна й безкомпромісна: “ся вищенаведена сукупність фактів приводять нас до жорстокого, але логічного висновку: новонароджена самостійницька дитина, потрапивши до рук цих людей, вижити не могла”. У книзі загалом дається висока оцінка IV Універсалу як історичного акту, що відкривав шлях до власне національного державотворення. На жаль, наданим історією шансом тодішні українські провідники не скористалися. Чимало місця у книзі відведено питанням взаємин більшовицької Росії та УНР, зокрема Ультиматуму Раднаркомом, інтервенції більшовицько-радянської Росії проти Української Народної Республіки, героїзму і трагедії Крут, досягненням і прорахункам зовнішньої політики молодого української держави, які завершилися підписанням Берестейського миру з Центральними державами. Автор на основі друківаних джерельних видань, зокрема мемуарних, спираючись на історіографічну базу попередніх десятиріч вибудовує свою концепцію історії Української революції.

Доба Гетьманату Павла Скоропадського завжди неоднозначно оцінювалася й оцінюється як суспільній думці, так і в історіографії. Не є винятком трактування її Валентином Морозом. Зазначивши, що після квітневого 1918 р. гетьманського перевороту Україна стала монархією, історик доволі прискіпливо розглядає його причини, хід та роль у його організації німецького чинника. Він підкреслює, що існувало два “сценарії” консервативного монархічного перевороту – український і російський (варто звернути увагу, що саме цей аспект практично не розроблений в історіографії). Далі автор зазначає, що Німеччина підтримала другий “сценарій”. Тому, з погляду інтересів Української революції та української державності, це були глибоко трагічні події. То був “промосковський режим, що тримався на німецьких багнетах” і власне це знову стимулювало “симпатії до лівизни”. Через сім з половиною місяців до влади знову приходять лівосоціалістичні кола, які “вже себе вичерпали й були абсолютно безперспективними та безплідними” [1, с. 334].

Далі В. Мороз докладно аналізує внутрішню і зовнішню політику гетьмана Павла Скоропадського і, як завжди, дає їй свою оригінальну оцінку: “Всі бачили, що з-під історичної гетьманської шапки на кожному кроці вилазять німецькі роги...”; “Всім було ясно: у Києві відбувся російський переворот” [1, с. 335, 339].

Абсолютно відмінною від усталених історіографічних канонів є “морозівська” оцінка відомих історичних постатей, провідників Української революції – Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Павла Скоропадського, яких він називає “політичними близнятами” та “рідними братами”. “Винниченко уперто проповідував ... ідею «загальноросійського правительства»”; Грушевський так само уперто заявляв, що Україна має бути лише частиною якоїсь «федерації». ... Скоропадський тут нічим від них не відрізнявся. Звичайно, він любив Україну, але як автономну частину Росії, тобто був типовим українським інтелігентом своєї доби” [1, с. 340]. Звідси логічний висновок історика: “проти скоропадщини не могла не виникнути масова опозиція”; “скоропадщина монтувалася як плацдарм для відновлення не більшовицької “великої Росії”; українські кольори розглядалися лише як ширма, без якої до часу обійтись було неможливо” [1, с. 368, 376].

Можна по-різному ставитися й сприймати тексти Валентина Мороза, його історичну концепцію, методологію досліджень, але безсумнівне одне – на всі події 1917–1920 років він дивиться очима Українця, для нього гасло “Україна понад усе!” є “альфою і омегою” його історичних досліджень. Тому там, де з об’єктивних чи суб’єктивних причин зраджувались українські інтереси, тон його оповіді набуває саркастичного звучання. Вслухайтесь: “Скоропадський зробив лише те, про що мріяв Грушевський: розглянувся по сусідах, і як тільки випала зручна нагода, встановив з ними «федеративну звязь»... В цьому аспекті Скоропадський і Грушевський були абсолютно однакові ... Самостійницькі козаці чоботи з твердої шкіри, що їх мусли взяти проти власної волі ці два діячі, гризли і муляли їм пальці ... І той, і другий мріяли скинути їх якомога швидше і ... знову «плясать камарінскую», відчувши на ногах федеративні московські лапті, такі звичні і зручні...” [1, с. 386]. У цих рядках, що нагадують його самвидавівські есеї, “увесь Мороз” – гострий, дотепний, публіцистичний і водночас, як показали подальші події, справедливий у своїх стратегічних оцінках.

Десятий розділ “ЗУНР. Галичина, Буковина й Закарпаття в 1918-1919 роках” займає особливе місце у книзі Валентина Мороза, який справедливо зауважує, що “ця сторінка української історії 20-го сторіччя, мабуть, найбільш досліджена” і “немає, по суті, темних плям. Зате тут дуже багато затемнених плям, затемнених свідомо, з певним політичним прицілом”. Що ж. Давайте поглянемо, як дослідник пробує “вибілити” ці темні плями, не враховуючи новітніх досліджень М. Литвина, С. Макаруча, О. Карпенка [3] та ін., публікацій джерел, що вийшли друком уже в роки незалежності. Очевидно, така методологія дослідження не є оптимальною і також має свої вади. Тому в майбутніх перевиданнях книги варто використати новітню літературу, яка розширить джерельну та історіографічну базу дослідження.

Вихідним базовим принципом В. Мороза під час висвітлення історії ЗУНР є теза, що “хребет нації знаходиться все-таки над Дніпром”. З цієї позиції він й аналізує всі процеси на західноукраїнських землях. Багато уваги історик приділяє висвітленню проблеми проавстрійської орієнтації, за його висловом, “старих політичних динозаврів”, тобто старшого покоління західноукраїнських політиків. Власне на них він покладає провину за прорахунки,

невдачі і поразки. Водночас, аналізуючи революційні події 31 жовтня-1 листопада 1918 року, В. Мороз наголошує на важливому аспекті, на який не звернули уваги інші дослідники. “Серед українців, – пише він, – практично не було донощиків. ... Можливо, найцінніша наука, яку дає нам Листопадовий чин, полягає саме в цій істині: серед Українців завжди було далеко менше донощиків, ніж ми стверджуємо у своїх самонаріканнях, самоприниженнях і самоїдствах” [1, с. 411].

Визначивши українську акцію 1 листопада 1918 р. як стовідсотковий успіх, дослідник у подальшому докладно аналізує причини української поразки. До них він відносить втрату залізничного вокзалу, запізнитий приїзд Українських Січових Стрільців, недостатню увагу добровольцям і загалом “невійськовому” елементові, відставку Д. Вітовського, невмотивований наказ на відступ зі Львова та ін. Автор наголошує, що т. зв. “австродинозаври”, які мріяли про “австрійський СРСР” (так В. Мороз називає спробу реформування Австрії на союз національних держав), не хотіли “війни всерйоз” з польськими агресорами: “маємо справу не з війною, а з грою у війну, – пише він. – Українських лідерів непомітно, але міцно тримали в руках чужі сили (польські, білоросійські, а також Франція, яка підтримувала Поляків та білих Росіян) і водили їх за ніс, стримуючи українську ініціативу аж до того часу, коли Польща зібрала значні сили” [1, с. 449].

“Чортківську офензиву” В. Мороз називає початком “революційної всенародної війни. ... Відчувши, що УГА нарешті воює, а не бавиться у війну”, українці Галичини піднялися на “священну війну – газават”. І раптом – “несподіваний фінал ... УГА за два тижні знову втрачає всю територію, відвойовану в час Чортківської офензиви і вже 16 липня 1919 р. опиняється за Збручем ... І ЗУНР перестає існувати! Що ж сталося?” [1, с. 466] Увесь подальший матеріал книги – це пошук відповіді на це запитання. В. Мороз робить спробу розвінчати усталений стереотип, що Галицькій армії бракувало зброї, боєприпасів та обмундирування, чи, точніше, з’ясувати, чому їх бракувало. На його думку, “повний брак набоїв” створили штучно. ... Набоїв не було просто тому, що їх не перевезли через Збруч до Галичини. ... Галицька армія не мала набоїв з тої простої причини, що Петлюра їх не дав” [1, с. 470-471]. І далі йде гостра критика С. Петлюри, якого поляки зробили “іграшкою у власних руках”. Категоричністю цього звинувачення можна не погоджуватися, але подальші аргументи В. Мороза заслуговують на увагу. Він пише, що позиція Петлюри і тих, хто його підтримував, “віддати Львів за Київ”, була явно помилковою. “Згодившись віддати Галичину, українські лідери втратили найкраще населення, тобто найсвідомішого Українця. ... Фактично в умовах 1919 року Галичанин був єдиним Українцем, готовим до державності; саме тому й поспішили висмикнути цю карту з української колоди. ... Галичина була ключем успіху і для Наддніпрянщини. ... На жаль, антиукраїнські чинники вчасно це помітили й поспішили загасити вогонь українського газавату в Галичині” [1, с. 475-476, 480]. Сказано безапеляційно, категорично, але логіка в цьому, очевидно, є.

Одинадцятий розділ книги називається “1919-й – критичний рік української революції. «Рік Болбочана». Як і в усіх попередніх, тут подано суто “морозівське” трактування Другої української національної революції, зроблено її авторську періодизацію і характеристику, які переважно не збігаються з усталеними в українській історіографії канонами. Улюблений герой В. Мороза у 1919 р. – полковник армії УНР Петро Болбочан. Визначаючи попередній етап української революції як романтичний, коли “кожне гуляйполе мало свій власний ритм”, історик акцентує, що в 1919 р. Україну могли врятувати лише диктатура і харизматична постать нового лідера – “наполеона”, “піночета”. Послугуючись стилістикою В. Мороза, зауважимо, що саме на П. Болбочана він приміряє знамениту папаху Наполеона та генеральський кашкет Піночета. При цьому зазначає, що наші сусіди в 1919 р. вже “знайшли свого наполеона” – поляки Пілсудського, турки – Ататюрка, Москва – “колективного наполеона” – Леніна-Троцького. Лише українці продовжували залишатися із керенщиною-петлюрівщиною, ліберально-романтичною структурою, що “являла собою очевидний анахронізм у критичних умовах 1919 р.”, і це тоді, коли “на кордонах уже гупотіла війна кирзовими московськими чобітьми”. До того ж, проти України у 1919 р. було кинуте ще одного противника – дипломатію, тому В. Мороз справедливо зауважує, що “головна битва за Україну відбулася у 1919 році не на широких ланах Поділля чи Полтавщини, а в Парижі. ... На жаль, українська еліта зрозуміла це надто пізно...” [1, с. 499]

Ситуація, крім того, ускладнювалася діяльністю численних повстанських загонів Махна, Григор’єва, Зеленого, Ангела. Дослідник аналізує характерні риси “отаманії” і, як завжди, робить образний висновок – “всі ці ангели і чорти витворили в Україні страшений хаос”. Можна погодитися з автором, що “у принципі феномен повстанства був показником подиву гідної потужності українських ресурсів. У ньому відродилася козацька стихія, був це, по суті, “осінній цвіт” історичного феномена козацтва” [1, с. 501]. Однак теза, що “повстанський рух ще мало досліджено” потребує уточнення. Таке твердження відповідає дійсності десь на дев’яності роки минулого століття, а на сьогодні маємо достатньо публікацій джерел, особливо досліджень Романа Коваля [4].

Автор багато уваги приділяє аналізу недостатнього рівня тогочасної української еліти і в цьому контексті напрошуються аналогії з сучасною політичною ситуацією в Україні. Загалом, історичні висновки В. Мороза щодо причин поразки Другої української національної революції спрямовані не лише на з’ясування суті тогочасних подій, а зберігають свою ак-

туальність у нинішніх умовах системної політичної, економічної та духовної кризи держави Україна та українського суспільства. Те, що нинішня держава, зокрема політична еліта, й основна маса українського суспільства живуть у різних вимірах, існують, так би мовити, в паралельних світах, безсумнівно! Питання полягає лише в тому, як довго може тривати таке співіснування. Щодо цього, то висновки В. Мороза надто повчальні, щоб їх ігнорувати. Саме Мороз, чи не єдиний з українських істориків, намагається з державницького погляду проаналізувати суть переворотів, що мали місце у 1919 р. Мається на увазі діяльність отамана Оскілка й улюбленого героя В. Мороза – полковника Петра Болбочана, якого він вважає “центральною фігурою української революції”, “українським роммелем”, який через “недозрілість української еліти” поплатився життям.

Доля Української революції у другій половині 1919 р. волею обставин була тісно пов’язана з Українською Галицькою Армією, тому В. Мороз змушений повернутися до проблематики ЗУНР, зокрема оцінки дій таких історичних постатей, як генерали О. Греков, М. Гарнавський; загалом з’ясування взаємодії галичан і наддніпрянців у їх спільній боротьбі за незалежність України. У цьому плані він категорично порушує питання про вкрай складну проблему т. зв. “денікіади” і “ленініани” Української Галицької Армії, яка, на його думку, після таких кроків “пішла по руках”... Очевидно, дуже непросто оцінити політико-державницьку етику дій УГА і В. Мороз, при всій категоричності його суджень, все ж, намагається підійти до висвітлення цього питання об’єктивно. Тому можна погодитися з такими словами: “Мабуть, більш слушно буде говорити про повну дезорієнтацію Галичанина в умовах Наддніпрянщини, яку вміло використали певні сили. ... В махновсько-винниченківських реаліях Наддніпрянщини Галичанин ... почувався, “як корова на льоду”. Кажучи побутовою мовою, галичанин не вписався у “гуляйполе” (у якому і Махно, і Винниченко почувалися, як риба у воді). І тому, річ природна, сховався у свою “галицьку шкаралупу”...” [1, с. 577-578]

Останній, дванадцятий, розділ книги присвячений підсумкам “першої української спроби”, тобто Української національної революції. Автор ставить запитання: які були шанси України у 1920 р.? Чи було можливим “чудо над Дніпром”? Аналізуючи політичну шахівницю України того періоду, він зазначає: “Була це ситуація, по суті, «бермудським трикутником»: денікінці–більшовики–петлюрівці”. Досліджуючи структуру українських сил, він розглядає дії армій УНР, УГА та повстанських загонів. Навівши цікавий фрагмент спогадів генерала О. Удовиченка: “Скрізь сновигали українські повстанські відділи, що нападали на малі й великі сили червоних чи білих військ ... , з великим запалом відплачували ворогам за наругу над його національним “Я”. Далі В. Мороз інколи переходить межу у своїх висловлюваннях та характеристиках. Якщо хтось чи щось йому не подобається, він не добирає виразів: “найпримітивніші отамани-чучупаки”. Про внесок родини Чучупаків у боротьбу з більшовиками ще у 30-х роках ХХ ст. написав Юрій Горліс-Горський у своєму відомому творі “Холодний Яр” [5], а в наш час це докладно зробив Роман Коваль [6]. Тому при всіх особистих поглядах і оцінках, все ж, варто зважати й на думку інших дослідників.

У розділі також висвітлюється історія Першого і Другого Зимового походів армії УНР, аналізується Варшавський і Ризький мирний договори та їх вплив на ситуацію в Україні. Як завжди, стиль автора не сплутаєш із жодним іншим. Викликають особливе зацікавлення ті сторінки книги, в яких ідеться про містичні дати в історії України: “21 листопада 1918 року українські війська залишили Львів. 21 листопада 1920 року українські війська перейшли з Поділля через Збруч у Галичину; це був останній день існування Української Народної Республіки. І, нарешті, 21 листопада 1921 р. група Тютюнника, яка вирушила в “Льодовий похід”, була розбита під Базаром” [1, с. 617].

Що ж! Продовжимо цей перелік від себе: у віці 47 років загинули чільні діячі Другої української національної революції – Симон Петлюра та Євген Коновалець, а також Василь Стус. У цьому ж віці помер Тарас Шевченко. Але маємо також і радісні дати: 22 січня 1918 р. – проголошення ІV Універсалом Центральної Ради незалежності України, а 22 січня 1919 р. – проголошення акту Злуки – об’єднання УНР та ЗУНР в одній державі!

Звідси виникає цілком логічне запитання: чому ж наша національна держава зазнала поразку? В. Мороз цитує одного автора: “Ну, і скажіть, чого ми програли, коли мали таких людей?” Зауваживши далі, що українська історіографія досі не знайшла відповіді на це запитання (що, до речі, не зовсім відповідає істині), історик наводить свої судження й аргументи. З ними можна погоджуватися чи заперечувати, але вони заслуговують на увагу та врахування при оцінці причин поразки та уроків Другої української національної революції. Отже, на його думку: “Президентом України став у 1918 р. науковець Михайло Грушевський, прем’єром – прозаїк і драматург Володимир Винниченко. А головнокомандувачем збройних сил ... журналіст Симон Петлюра. ... Жоден з цих трьох не був менеджером, тобто практичним адміністратором. Усі вони були «поетами» – у найсумнішому розумінні слова”. Наступна заувага автора – українці “програли не на полі бою, а на полі дипломатії. ... Головною причиною був низький рівень української еліти. ... Еліта наших західних сусідів (фіни, поляки, естонці) була дозрілою вже на час вибуху імперської кризи. Наша ж еліта була ще «недопеченою», вона лиш «допікалася» в час революції” [1, с. 619-620, 626-627].

Водночас, В. Мороз звертає увагу й на несприятливу міжнародну кон’юктуру: “Україна завжди відіграла роль бази Московської імперії – не лише економічної, але і стратегічної. ...

Отже, тиск на Україну був удесятеро більшим, ніж на будь-кого з наших сусідів”. Книга закінчується позитивними, оптимістичними рядками: “Революція 1917–1920 рр. створила (у повному сенсі слова українську людину. ... Події 1917–1920 рр. показали: відродження української державності – це не питання принципу, то питання часу. Програла тепер – виграємо завтра!” [1, с. 628-629]

Таким чином, наукове дослідження Валентина Мороза “Україна у двадцятому столітті” – це чіткий “україноцентричний” погляд на наші національно-визвольні змагання 1917–1921 років, одна з небагатьох спроб інтерпретувати українську історію з позиції українця, для якого непорушним моральним імперативом є теза: “Україна є для мене найвищою вартістю, через яку я не можу ніколи переступити”. І навіть коли чимало його оцінок та висновків не завжди збігаються з історіографічними канонами, він має право на своє бачення історичного процесу. Ще у 60–70-х роках минулого століття, у своїх самвидавівських есеях, В. Мороз писав так, як не писала більшість “приручених і пригорованих придворних борзописців”, порушував такі проблеми нашого національного буття, про які боялися навіть думати ті, хто робив свою кар’єру на славослів’ї керівної і спрямівної ролі “розуму, честі і слави” тієї епохи.

Окремої розмови потребує заснований та редагований Валентином Морозом часопис “Анабазис”, що виходив у Торонто в 1980–1991 рр. Адже в кожному числі публікувалися його актуальні, гостро полемічні статті. Не меншої уваги заслуговують публікації дослідника, видруковані у часописі “Вісті комбатанта”, в “Сучасності” та інших періодичних виданнях української діаспори, а також англомовні друки тощо.

Своєрідним продовженням його самвидавівської публіцистики 60–70-х років стали праці, що були опубліковані у 90-х минулого століття: “Молодь і процес сучасного українського державотворення” [7], “Націоналізм ХХІ століття” [8], “У пошуках українського Піночета?” [9]

Минули роки... Вже стало сивочолим покоління, яке виховувалося на самвидавівських есеях В. Мороза, а він й надалі залишається у своїх судженнях, виступах, працях радикально безкомпромисним. Інколи мені здається, що навіть тут, в Україні, він перебуває у якійсь “внутрішній еміграції”... Валентин Мороз не зробив зі свого дисидентського минулого “дійної корови”. Він, на жаль, не часто друкується у наукових часописах та періодичних виданнях, хоч сказати має про що і вміє це зробити. Він пише свою “Історію України двадцятого століття”. Характеризуючи політичну ситуацію другої половина ХІХ століття, Валентин Мороз зазначає: “Концепція України як головної мети ще тільки вкорінювалася в український загал”. Відтоді минуло понад сто років, а проблема концепції України як головної мети залишається актуальною і нині.

Література

1. Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Етап перший 1900–1920 рр. / Валентин Мороз. – Львів: Ліґа-Прес, 2005.
2. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – Київ: Либідь, 1999.
3. Литвин М. Україно-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів, 1998; Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / Степан Макарчук. – Львів, 1997; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Київ, 1996, 1997.
4. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії / Роман Коваль. – Київ, 1998; Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Роман Коваль. – Київ, 2001; Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу / Роман Коваль. – Київ, 2006; Героїзм і трагедія Холодного Яру. – Київ, 1996.
5. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: Документальний роман / Вступне слово Р. Ковалю. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2008.
6. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії / Роман Коваль. – Київ, 1998; Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Роман Коваль. – Київ, 2001; Коваль Р. Коли кулі співали. Біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу / Роман Коваль. – Київ, 2006; Героїзм і трагедія Холодного Яру. – Київ, 1996.
7. Мороз В. Молодь і процес сучасного українського державотворення / Валентин Мороз. – Львів, 2002. – 20 с.
8. Мороз В. Націоналізм ХХІ століття / Валентин Мороз. – Львів, 1997.
9. Мороз В. У пошуках українського Піночета? / Валентин Мороз. – Львів, 1999.